

Viatge a les Açores

Rafael Giménez Capdevila

Des del segle XV, quan es dibuixaven als mapes com a monstres que escopien foc, fins a l'anticicló que sovint s'hi instal·la, les illes Açores formen part del nostre entorn. Ara bé, el coneixement des de Catalunya de la seva realitat geogràfica és més aviat escàs.

Enguany el viatge pasqual de la Societat ha deixat les ribes de la Mediterrània per atènyer les illes Açores, en ple oceà Atlàntic. Del 4 al 12 d'abril del 2009, un grup de 31 persones (foto 1), juntament amb el Dr. João Carlos Garcia, professor de la Universidade do Porto, i l'organitzador del viatge Pere Andreu, han visitat cinc de les nou illes de l'arxipèlag.

Fou el professor João Carlos Garcia qui, gairebé tres anys enrere, durant una visita a Barcelona, suggerí la possibilitat d'aquest viatge. El seu esforç i coneixement, amb la col·laboració indispensable d'alguns antics alumnes i col·legues, ha donat com a resultat una experiència profunda de la realitat açoreana, no només per la contemplació dels seus paisatges, sinó sobretot pel contacte estret amb algunes de les persones que viuen i s'estimen aquestes illes.

L'itinerari des de Barcelona per arribar a les Açores passà per Lisboa, escala gairebé inevitable, tot i que la companyia aèria SATA, propietat del govern autònom, també ofereix vols directes a altres ciutats europees i nord-americanes (figura 2). El següent enllaç portà fins a Ponta Delgada, la capital administrativa de l'arxipèlag, a l'illa de São Miguel. Aquesta illa concentra actualment gairebé la meitat de la població açoreana, que és d'uns 260 000 habitants. São Miguel i Santa Maria formen l'anomenat grup oriental d'illes.

La visita de São Miguel es concentrà a la part occidental de l'illa, on a més dels paisatges exuberants de vegetació, es van oferir mostres de cultura tradicional: les peregrinacions de la Setmana Santa (els *romeiros*) i el *cocido*, un àpat cuinat amb l'energia geotèrmica que sorgeix a Furnas, compost de diferents

Foto 1
El grup davant d'un excepcional drago, a l'illa del Pico

menes de carns o peix, verdures i tubèrculs, entre els quals l'exòtic l'*inhame*, tot plegat amb un regust sulfurós característic.

A la capital del *concelho* de Povoação, el grup fou rebut per l'alcalde i pel geògraf João Pedro Resendes, responsable de protecció civil del municipi. Aquest organitzà un seminari al poble de Faial da Terra per presentar els riscos geològics que pateixen (volcans, terratrèmols, esllavissades) i que han causat elevats perjudicis humans i materials.

El procés d'elaboració del te, una de les excel·lències de l'illa, s'il·lustrà amb la visita a la plantació i fàbrica de Porto Formoso, que s'acabà evidentment amb una degustació del producte. La darrera etapa a São Miguel fou una visita a la ciutat de Ponta Delgada, comentada per la Dra. Fátima Sequeira Dias, historiadora i professora de la Universidade dos Açores.

Per via aèria es realitzà el salt fins al grup central d'illes, amb arribada a l'aeroport del Pico. Completen el grup les de Terceira, Faial, São Jorge i Graciosa. Immediatament, i mitjançant una curta travessia marítima, s'arribà a l'illa de Faial, on l'expedició fou rebuda pel geògraf Mário Leal, professor a l'institut d'ensenyament secundari, apassionat i bon coneixedor d'aquestes illes, que durant tres dies no només va assumir el paper de guia, sinó que conversà infatigablement i ens acostà a la realitat social, econòmica i política de les Açores.

Algunes poblacions de Faial encara mostren les ferides del terratrèmol de 1998. Aquí hi trobem també l'erupció volcànica més recent, la del Capelinhos, que modificà el 1957 el contorn de l'illa. El vulcanòleg Haroun Tazieff i el geògraf Orlando Ribeiro van poder contemplar-la directament i descriure-la als seus treballs. Als peus del far parcialment sepultat pel nou volcà Capelinhos

tiva lletera ens obrí les portes de la seva fàbrica de formatge amb denominació d'origen per copsar el procés d'elaboració d'un dels productes que més caracteritzen les Açores en els darrers decennis. Les vaques i els prats on pasturen formen part indestriable del paisatge actual, ple de diferents tonalitats de verd.

En aquesta illa de São Jorge contemplarem una de les característiques geomorfològiques habituals de l'arxipèlag: els penya-segats, *fajãs* en portuguès, que cauen al mar des d'alçades considerables i deixen escasses planes a ran d'aigua. Des de la part alta s'hi instal·laren alguns cables per facilitar el transport de fusta i altres materials, mitjançant el sistema de la *tiroliana*.

Una nova travessia marítima, amb el mateix vaixell però amb una mar tumultuosa, com la descriu el poeta açoreà Antero de Quental, provocà més d'un mareig, fins que tocàrem terra al port de São Roque a l'illa del Pico. Prop de la població de Madalena vam conèixer les vinyes cercades per la pedra negra, que les deslliura del vent i la sal i fixa la calor que filtra l'ennuvolament sovintejat. I a Lajes, l'antiga fàbrica on s'esquarteraven les balenes i se'n feia l'apreciat oli, avui convertida en museu dels baleners, que ensenya com era la vida d'aquells agosarats homes, que lluitaven cos a cos amb els grans cetacis.

En comptades ocasions es va poder contemplar complet l'imponent volcà Pico, la muntanya més alta del territori portuguès, amb 2351 m sobre el nivell del mar, ben sovint amagat per un bufanda de núvols. Només una petita part de l'expedició gosà enfilar-se fins als 1400 m per sentir-ne les palpitations.

Novament un salt en avió i s'arribà a la cinquena de les illes visitades: la Terceira. Quedaran per a una altra ocasió les del grup occidental: Flores i Corvo.

A Praia da Vitória ens rebé el geògraf Dr. Hélio Meneses da Silva. Després d'un passeig comentat per la ciutat, la *Câmara Municipal* (ajuntament) ens obrí les seves portes. Al centre de l'illa un volcà va deixar un cova de grans dimensions: l'Algar do Carvão. Gràcies a les contribucions de la Unió Europea, ara és accessible al gran públic i en contemplarem les principals sales.

L'1 de gener del 1980 un terratrèmol devastà la ciutat d'Angra do Heroísmo. Un 70% dels seus edificis en quedaren afectats. Amb l'empenta de la declaració per part de la UNESCO com a patrimoni de la humanitat, s'ha reconstruït completament. L'historiador Maduro Dias, artífex de la declaració des de les seves responsabilitats municipals, ens dedicà una tarda, en un recorregut a través de les diferents parts de la ciutat. Les seves explicacions clares, contundents i documentades contribuïren a aportar llum sobre la posició de les Açores en la nostra civilització.

Amb aquest trepidant ritme del viatge, la setmana s'escolà ràpidament. Per aire, mar i terra fórem conduïts per les illes i entre elles, gràcies a la perícia dels conductors i pilots. Gairebé sense adonar-nos, ens trobàrem davant del moment emocionant del comiat del professor João Carlos Garcia a l'aeroport de Lisboa, després del vol des de Terceira a bord d'un avió batejat com a "Autonomia".

Tot i ser breu i parcial, la visita a les illes Açores i el contacte amb persones que les coneixen bé ens ha permès fer-nos una composició de lloc de caràcter general amb pinzellades impressionistes. Garbellant entre els records, hem triat

quatre temes que ens semblen particularment significatius: l'economia agroalimentària, el pes de les tradicions, la posició geoestratègica i l'autonomia política.

L'economia agroalimentària

Des del punt de vista bioclimàtic les Açores van quedar molt ben definides per Maduro Dias com pertanyents a quatre realitats ben diferents, perquè són a l'extrem sud-occidental d'Europa, a l'extrem nord-occidental d'Àfrica, a l'extrem sud-oriental d'Amèrica del Nord i a l'extrem nord-oriental d'Amèrica del Sud. Així, s'hi poden donar conreus propis de cada un d'aquests continents, com la vinya, el cafè, el castanyer i la guaiaba.

Tanmateix, el paisatge dominant és el dels prats verds, base de l'explotació de la vaca. Des de finals dels anys 1960 fins a inicis dels 80 té lloc a São Miguel l'anomenada "revolució de la ramaderia", que consisteix en la introducció de vaques i la transformació dels antics conreus en pastures. Un dens entramat de tanques de pedra separa les parcel·les, marcant encara l'antiga divisió de la propietat. Amb la reducció de la població pels intensos fluxos migratoris,¹ les propietats es concentraren, i ara les tanques serveixen per distribuir el pasturatge de les vaques.

La indústria balenera ha deixat pas al turisme, que porta curiosos cap a alta mar per a l'albirament de dofins i altres cetacis. L'antiga fàbrica ha perdut la fortor dels productes derivats de les balenes i s'erigeix en monument dels esforçats homes, amb documents punyents que els recorden.

El pes de les tradicions

Arreu de les Açores es respira el pes de les tradicions. Durant la primera jornada del viatge, a l'illa de São Miguel, coincidirem amb un aplec de *romeiros*, que col·lapsà una bona estona la carretera. Després els tornàrem a trobar al poble de Nordeste (un nom ben geogràfic per cert), on seguiren el ritual marcat. Es tracta d'un grup format exclusivament per homes, provinents del poble de Rabo de Peixe, que durant la Setmana Santa peregrinen per diferents esglésies de l'illa amb un càntic omnipresent i repetitiu.

A Angra do Heroísmo hi arribàrem el Divendres Sant. En caure la nit, la processó ens sorprengué: silenciosa, en recolliment, tot el poble desfilava, només els (escassos) turistes miràvem.

La religiositat és molt present i difusa al paisatge açoreà. Esglésies i monestirs abunden a les poblacions i són fàcilment identificables des del mar per l'envergadura de les façanes. Al costat de la porta de les cases hi trobem *azulejos*

1. Daveau, Suzanne (1995). *Portugal geográfico*. Lisboa: João Sa da Costa.

generalment amb motius religiosos. Els *impérios*, capelles dedicades a l'Esperit Sant, properes de les parròquies, ben conservades i decorades, són una característica específica d'aquestes illes. Representen el centre de les festes que s'organitzen per la Pasqua de Pentecosta, un dels símbols forts de la identitat açoreana, que perviu en la diàspora provocada per l'emigració. El seu origen és discutit, per bé que se'l relaciona amb l'àpat anual ofert als pobres, que els habitants de les illes prometeren a l'Esperit Sant si els alliberava de desastres com la pesta o les erupcions volcàniques. Ara la festa ha esdevingut més folklòrica que no pas religiosa, on es convida els membres de la comunitat, els amics i fins i tot els turistes.² Els *impérios* són també la part visible d'una xarxa social d'ajuda mútua, que es complementa amb nombroses societats filharmòniques.

La posició geoestratègica

La primera colonització de les illes va tenir com a principal objecte la producció de cereal, que venia a complementar les collites de la península Ibèrica i del Magrib. Però ben aviat es revelà una altra utilitat: la "d'estació de servei" per a la navegació marítima intercontinental.

Amb l'expansió europea vers Amèrica, iniciada a finals del segle XV, s'inicià un nou capítol en l'interès estratègic dels europeus per les illes Açores. Cal recordar, en aquest sentit, que Cristòfol Colom va ser retingut el 1493 pels portuguesos a l'illa de Santa Maria, quan tornava del seu primer viatge a Amèrica. Arxipèlag clau en la ruta vers les Índies Occidentals, fou conquerit pels espanyols el 1583, després d'una aferrissada defensa portuguesa. La seva importància estratègica radicava en que els vaixells espanyols navegaven, a l'anada cap a Amèrica, per les illes Canàries i després, de tornada vers Europa, carregats d'or i plata i d'altres mercaderies valuoses, ho feien passant per les illes Açores, enduts pels vents dominants de l'oest, que els menaven cap a aquest arxipèlag. Un cop integrat aquest dins el sistema imperial espanyol, Felip II ordenà el 1592 a l'enginyer militar italià Tiburzio Spanocchi la construcció de la immensa fortalesa de San Felipe (avui coneguda com a São João Baptista) a Angra do Heroísmo (Terceira), de més de quatre quilòmetres de perímetre i tres km² de superfície. A tall anecdòtic, cal esmentar que Spanocchi constitueix un punt d'intersecció entre les illes Açores i Catalunya, ja que aquest destacat enginyer militar treballà a finals de segle XVI en el reforçament defensiu de la Vall d'Aran (Castèth de Lleó, es Bòrdes).

En èpoques més modernes, les Açores han seguit demostrant la seva utilitat geoestratègica. D'antuvi, quant a comunicacions telegràfiques, per a les quals l'illa de Faial es constituí en el principal nus de les connexions transatlàntiques, amb la instal·lació, cap al 1900, del primer cable entre Lisboa i Horta, i la posterior connexió fins a Nova Escòcia, al Canadà. Aquestes infraestructures

2. Rudel, Christian (2002). *Les Açores. Un archipel au coeur de l'Atlantique*. Paris: Karthala.

atragueren a la ciutat d'Horta nombroses empreses de comunicacions. Un gran planisferi amb el traçat dels cables telegràfics submarins encara presideix el Peter Café Sport.

Més endavant, el desenvolupament de les comunicacions aèries també trobà a les Açores una bona base per a la ruta de l'Atlàntic nord. Novament l'illa de Faial en resultà beneficiada, perquè la badia d'Horta reunia les condicions necessàries per a l'amaratge dels hidroavions. Entre 1919 i la segona guerra mundial, Horta esdevingué l'escala obligada d'aquests viatges, com ho recorda la decoració de l'hotel on ens hostatjàrem.

Evidentment, les funcions geoestratègiques açoreanes tenen molt a veure amb qüestions militars. Així, l'aeroport de Lajes, a l'illa Terceira, que acollí la famosa reunió de mandatariis a favor de la guerra de l'Iraq l'any 2003, fou construït pels britànics el 1943, per combatre els submarins alemanys durant la segona guerra mundial. Amb aquest gest, la dictadura portuguesa abandonava una neutralitat orientada al nazisme per alinear-se amb el camp vencedor. Poc després, la base militar passà a mans nord-americanes. En compensació, els Estats Units oferiren el suport tècnic per a la construcció del pont sobre l'estuari del Tajo davant de Lisboa, batejat després de la Revolució dels Clavells com del 25 d'abril, però que va ser inaugurat el 1966 amb el nom del dictador Salazar. El "regal", però, resultà ser enverinat, perquè imposaren que es construís amb acer comprat als Estats Units, aleshores excedentaris d'aquest material, gràcies a un crèdit que ells mateixos concediren. El sistema atirantat emprat en el disseny del pont, semblant al del *Golden Gate* de San Francisco, no era el més adequat per a una obra destinada a acollir trànsit viari i ferroviari. Això no obstant, inicialment només es construï la part viària, en la lògica aleshores imperant d'afavorir l'automòbil. Quan als anys 1990 el govern portuguès decidí d'afegir-hi la part ferroviària, el pont s'hagué de reforçar tant que gairebé equivalgué a fer-ne un de nou.

També data del període bèl·lic l'aeroport de l'illa de Santa Maria (1945), triada perquè l'absència de grans relleus assegura una meteorologia menys capriciosa que a les altres illes. Inicialment fou utilitzat per a les escales dels reactors transatlàntics, però amb l'evolució de la tècnica aeronàutica, el major abast dels avions va fer perdre la utilitat de les illes com a escala obligatòria. En queda el record anecdòtic de l'escala "tècnica" que hi feia el Concorde durant els anys que va estar en servei entre París i Caracas. L'escala servia únicament perquè els viatgers assaborissin a terra una copa de *champagne*. Ara a l'illa de Santa Maria s'ha instal·lat un important centre de control aeri, que gestiona el trànsit a l'Atlàntic nord.

L'autonomia i l'administració

El nom de les Açores ve d'una confusió per part dels primers colonitzadors, que van identificar com a astors les aus rapinyaires que poblen les illes, en gran

part milans. La bandera oficial té dos colors, blau i blanc, que provenen de la bandera monàrquica portuguesa, amb un astor o milà amb les ales esteses i nou estrelles a sobre, una per a cada illa. A la bandera independentista, les estrelles són sota les ales de l'ocell en actitud protectora. Amb la concessió de l'autonomia per part de Portugal el 1976, el moviment independentista ha caigut en letargia.

Existeix una dualitat política tradicional entre les principals illes. Mentre São Miguel reunia terratinents i es mostrava més conservadora, Terceira i Faial són el bressol del liberalisme portuguès al segle XIX. Fins i tot el primer president de la República Portuguesa (1911), Dr. Manuel de Arriaga, era originari d'Horta de Faial, on té erigida una estàtua a l'entrada del port. D'aquesta dualitat també es fa una lectura particular: quan les Açores entren en una lògica internacional, l'illa de Terceira en surt beneficiada; quan la lògica és regional, guanya l'illa més gran i poblada: São Miguel.

Fins a l'autonomia les Açores no han estat una unitat política en època moderna. L'antiga divisió en *distritos* feia dependre unes illes de les respectives seus. Mentre São Miguel reunia les illes del grup occidental, Faial i Terceira eren els caps dels dos *distritos* que es repartien les centrals i occidentals. Tot i que aquesta divisió administrativa va deixar de ser efectiva fa dècades, l'actual distribució de serveis encara n'és deutora. "No es pot néixer a l'illa de Pico, ni a la de São Jorge, ni a la Graciosa". Les embarassades s'han de traslladar a Faial o a Terceira per donar a llum. Per les dificultats del transport, habitualment s'hi desplacen quinze dies o un mes abans de la data prevista del part.

No existeix una institució pròpia d'illa. Per sota del govern autònom es troben els *concelhos* i dins d'aquests les *freguesias*. A les illes més petites només hi ha un *concelho*, mentre que a les grans s'han format algunes associacions de *concelhos* per tractar dels temes de mutu interès.

El Parlament de les Açores va aprovar un nou Estatut d'autonomia. El Parlament portuguès el va ratificar, però el President de la República en va impugnar alguns articles. El Tribunal Constitucional va examinar el conjunt de l'Estatut i va trobar vàlids els articles impugnats, però en demanà la modificació d'uns altres. Així ho feu el Parlament de les Açores i novament el Parlament portuguès el ratificà, el desembre del 2008. Ara, malgrat l'oposició del President de la República, l'Estatut està en vigor, fet que suposa més poder i competències per al govern de l'arxipèlag.

Deu ser "la manera açoreana de ser portuguès".